

Azərbaycan Demokratik Respublikası milli dövlətçiliyimizin ilk təcrübəsi kimi

Siyavuş Novruzov, Milli Məclisin deputatı, YAP İcra katibinin müavini

Azərbaycan dövlətçiliyi öz inkişafı, keşməkeşli və mürəkkəb tarixi dönəmləri baxımından Cənubi Qafqazın ən unikal dövlətidir. Bir çox əsrlər öncə dövlətçilik ənənələrini qurmaq imkanı qazanmış Azərbaycan xalqı zaman-zaman kənar müdaxilələr nəticəsində bu təcrübəni yetərincə və sonadək təkmilləşdirmək imkanından məhrum olmuşdur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif əraziləri əhatə edən XI-XIX əsrlər arasında ayrı-ayrı dövlətlər yaradılmış, dövlət idarəetməsinin milli modelinin ilkin rüşeymləri inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə tarixən əhali və ərazinin birləşdirilməsi və vahid mərkəzi dövlətə - Azərbaycan Səfəvi dövlətinə tabe edilməsi baxımından, xüsusilə, Səfəvilər dövrünün tarixi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Lakin XIX əsrin əvvəllərində o dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlar çar Rusiyasının tərkibinə daxil olmuş və istər millətin formalaşması, istərsə də, yeni tarixi-iqtisadi formasiya dövründə milli dövlətçiliyin yaradılması və inkişafı prosesləri xeyli ləngidilmişdir.

Hər bir dövlətin meydana çıxdığı tarixi şərait xeyli dərəcədə həmin epoxanın geosiyasi və hüquqi-mənəvi mənzərəsinin müəyyənləşdirdiyi etno-siyasi fenomen kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, XX əsrin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və daha sonrakı tarixlərdə bərpası hər zaman azadlıq ideyasının ilkin rüşeyimlərinin meydana çıxdığı tarixi yola nəzər salmağı zəruri edir. Belə ki, 1828-ci ildə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ölkədə və xalqda azadlıq ideyasını əsla məhv edə bilmədi və milli həyatın sonu olmadı. Əksinə, Azərbaycanda Avropadakı hakim ictimai-iqtisadi formasiyanın məhsulu olan üstqurum komponentləri - liberalizm, milliyyətçilik və s. kimi o dövrün mütərəqqi ideyaları bərqərar olmağa başladı. Beləliklə, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının kulminasiya nöqtəsi olan 1918-ci ilə qədərki dövrü bir neçə əsas mərhələyə ayırmaq olar.

İlk mərhələ 1828-ci ildən 1875-ci ilə qədərki kortəbii üsyanlar və kütləvi itaətsizliklər dövrüdür. Belə ki, Rusiyanın istilasından sonra ölkədə bərqərar olan işğal rejimi - komendant üsul-idarəsi, çarizmin milli ucaqlarda həyata keçirdiyi cəza əməliyyatları Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Quba, Şəki və s.) xalq üsyanları ilə müşahidə olunmağa başladı. Bu üsyanlar xüsusi amansızlıqla yatırılsa da, xalqımızın milli-azadlıq ideyasını dinamik və diri saxladı, mübarizənin sonrakı mərhələsi üçün genetik yaddaşda mühüm tarixi izlər buraxdı.

İkinci mərhələ çox mühüm olub, Azərbaycanda maarifçiliyin əsasını qoyan xüsusi epostasiya təşkil edir. 1875-1905-ci illəri əhatə edən bu dövr ölkəmizin sonrakı taleyinin müəyyənləşməsində həlledici rol oynayan görkəmli fikir adamlarının yetişdiyi və fəal ictimai-siyasi həyatın formalaşdığı mərhələdir. Təsadüfi deyil ki, milli mətbuatımızın və milli teatrımızın əsası da məhz bu dövrdə qoyuldu. M.F. Axundov və H. Zərdabi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin parlaq ideyaları istər kapitalist ictimai-iqtisadi münasibətlərin bərqərar olduğu Bakıda, istərsə də, feodalizmin hökm sürdüyü əyalətlərdə vahid milli düşüncənin ilkin əsaslarını ortaya çıxardı. Bu dövr həm də əyalətlərdə çarizmin milli-feodal zülmünə qarşı qaçaq hərəkatının güclənməsi ilə əlamətdar oldu.

Üçüncü mərhələ artıq müstəqil dövlətçilik ideyasının, onun sosial-fəlsəfi bazasının və kadr potensialının formalaşdığı 1905-1917-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə artıq Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin miqyası ölkə hədudlarını aşaraq, Yaxın Şərq üçün avanqard və nümunəvi mahiyyət kəsb edirdi. Milli oyanışda mühüm rol oynayan milli-demokratik cərəyanı təmsil edən, C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabirin rəhbərlik etdikləri "Molla Nəsrəddin", türkcülük ideyalarının daşıyıcısı olan və Ə. Hüseynzadənin başçılığı altında çıxan "Füyuzat" jurnalları bu dövrdə bütün milli ziyalıları azadlıq məfkurəsi ətrafında səfərbər edə bilmişdi. H.Z. Tağıyevin təmsalında formalaşmaqda olan milli burjuaziya artıq milli maarifçilik layihələrini uğurla maliyyələşdirir, yüzlərlə gənci Avropa ölkələrində təhsil almağa göndərirdilər. I rus inqilabının yaratdığı minimal demokratik ab-havadan öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzkar əməlləri də XX əsrdə məhz bu dövrə təsadüf edir. Rusiya tərəfindən dəstəklənən erməni fitnəkarlığına qarşı Azərbaycanda yaranan milli müqavimət hərəkatı istər-istəməz milliyyətçiliyin güclənməsinə və ilk milli təşkilatların, siyasi partiyaların yaranmasına təkan verdi ("Difai", "Müsəlman ədəmi-mərkəziyyət", "Müsəvat" partiyası və s.).

Nəhayət, 1917-1918-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı özünün həlledici dövrünə qədəm qoydu. Rusiyada baş verən fevral və oktyabr inqilabları nəticəsində Azərbaycandakı müstəqillik mübarizəsi artıq dönməz xarakter aldı. I Dünya müharibəsində Almaniyaya məğlub olaraq, Brest-Litovsk müqaviləsini imzalamağa məcbur olan Rusiya, Şərqi Avropadakı bütün ərazilərini itirdi. Əvvəlcə bütün Qafqaz, daha sonra isə, 28 may tarixində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycanın müstəqilliyini çətinləşdirən ən böyük amil isə yenə də xarici havadarlarının direktivi ilə xalqımıza qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirən erməni təcavüzü idi. Bolşeviklərlə əlbir olan ermənilər Bakıda (31 mart), Naxçıvanda, Qubada, Şamaxıda, Zəngəzurda və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı əsil milli qırğın həyata keçirirlər. Belə mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeni formalaşan hökuməti yardım üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. 4 iyun tarixində imzalanan müqaviləyə əsasən, qardaş türk ordusu Azərbaycan könüllülərinin yardımını ilə ölkəni və onun paytaxtı Bakını erməni-bolşevik güruhundan azad edərək, respublikanın öz suverenliyini bütün ərazisində həyata keçirməyə şərait yaratdı.

1918-ci ildə Azərbaycanın coğrafi ərazisində formalaşmaqda olan, Azərbaycan xalqını birləşdirən, bu birliyə

və coğrafi məkana siyasi-hüquqi mənə verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması böyük tarixi hadisə, taleyüklü bir nailiyyət idi. Belə ki, bu, dünyanın yeni tarixində mürəkkəb dünyəvi siyasi-hərbi vəziyyətdə qurulmuş milli, dünyəvi respublika idi. Ümumiyyətlə, bu hadisənin, nəinki tarixi, həmçinin, hüquqi-siyasi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Əvvəla, "Azərbaycan" sözü müasir siyasi-hüquqi məzmununu, rəsmi dövlət adı statusunu məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranandan sonra aldı.

Bu respublikanın Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin əsaslarının formalaşdırılması, o cümlədən, Azərbaycan xalqının milli ruhun dirçəldilməsi baxımından qəbul etdiyi tarixi əhəmiyyətli qərar və qanunlarına ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan dövlət bayrağının qəbul edilməsi (24 iyun 1918), Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında xüsusi fərmanın verilməsi (26 iyun 1918), Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi (27 iyun 1918), Milli Şura tərəfindən "Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında" qanunun qəbul edilməsi (19 noyabr 1918), Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul olunması (11 avqust 1919), Bakı şəhərində universitetin açılması haqqında Azərbaycan parlamentinin qanununu (1 sentyabr 1919), mətbuat sahəsində senzuranın ləğv olunması haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı və digər sahələrdə başlanmış islahatları göstərmək olar. Azərbaycan Milli Şurasının o zamankı mürəkkəb və həlledici tarixi bir məqamda Tiflisdə-Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq, bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Adıçəkilən bu qanunlar və qərarlar nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun-qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının, bütövlükdə, demokratik dövlətin fəaliyyəti üçün zəruri təsisatların və prinsiplərin formalaşdırılmasına, bərqərar edilməsinə yönəldilmişdi. Bunu tarixdən məlum olan belə bir fakt da sübut edir ki, 1918-ci il mart soyqırımından cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan parlamentində 21 erməni, eləcə də, rus millətinin nümayəndələrinin təmsil olunmasına şərait yaradılmışdır ki, bu da demokratik inkişaf yolunu seçmiş gənc bir dövlətin öz dövrünü xeyli qabaqlayan əsil mütərəqqi, demokratik ruhundan xəbər verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmi 17 ay aramsız fəaliyyət göstərmiş və bu müddət ərzində 155 iclas keçirmiş və 230-a yaxın qanun qəbul etmiş parlament bir tərəfdən müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, digər tərəfdən, xüsusilə, milli qanunvericilik təsisatı mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Hər an yeni xarici işğal təhlükəsinin qaldığı mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan parlamentinin vacib fəaliyyət istiqaməti kimi dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Ölkədə elm və təhsilin inkişafı və milli kadrların yetişdirilməsi məqsədi ilə 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrə dövlət hesabına təhsil almağa göndərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Heç də sadə olmayan beynəlxalq siyasi şəraitdə gənc və yeni siyasi subyektin yaranması və onun dövrün siyasi "nəhəng"lərinə istər faktiki, istərsə də hüquqi tərəfdən qəbul etdirilməsi ağır və şərəfli bir vəzifə olaraq Şərqdə ilk demokratik respublika qurucularının qarşısında dururdu. Belə bir şəraitdə kiçik bir dövlətin parlament sədri Ə.M. Topçubaşovun heyəti tərəfindən 1919-cu ildə ABŞ prezidenti V. Vilsonla görüşə nail olunması, bu, böyük dövlət tərəfindən rus çarizmi və ruslaşdırma siyasətindən qurtulmuş və milli-azadlıq mübarizəsi ruhu ilə müstəqil dövlət yaratmağa nail olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının de-fakto olaraq tanınmasına nail olunması mühüm tarixi, siyasi-diplomatik və hüquqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan həyata keçirdiyi hərbi müdaxilə və qırmızı ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən bu dövlətin tərkibinə qatılma da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoyması danılmaz və tarixən təsdiqini tapmış fakt olaraq qalmaqdadır. Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqı şimalda özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldə bildi, müstəqil yaşamağa layiq və qadir olan xalq olduğunu sübuta yetirdi. Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da parlamentli respublika tipli demokratik idarəçilik qaydalarını tətbiq olunmasına başlandı. Bu sadalananlar Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyəti idi.

O da, qeyd olunmalıdır ki, hələ Amerika və bir çox Avropa dövlətlərində cəmiyyətin böyük və əhəmiyyətli təbəqəsinə-qadınlara səsvermə kimi vacib siyasi hüququn verilmədiyi bir dövrdə AXC-də qadınlara dövlət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak etmək - səs vermək hüququnun verilməsi təmin olunmuşdu.

Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən, türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi olan və istər siyasi quruluşuna, istərsə də, həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu tədbirlərinə və müəyyən etdiyi vəzifə və məqsədlərin xarakterinə görə Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki yeri və roluna dair ən dolğun və düzgün qiyməti məhz ümummilli lider Heydər Əliyev vermişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm

addımları başa çatdıra bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu.

Bu cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan M.Ə. Rəsulzadə, Ə.M. Topçubaşov, F. Xoyski, H. Ağayev, N. Yusifbəyov, M. Hacınski, M.Y. Cəfərov, X. Rəfibəyov, Ə. Şeyxülislamov, T. Makinski, S. Mehmandarov, Ə. Şıxlinski, S.M. Qənizadə, X. Xasməmmədov, Ə. Pepinov, Ş. Rüstəmbəyov kimi görkəmli ictimai xadimlərin xatirəsini Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiram hissi ilə yad edir." Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" (26 mart 1998-ci il), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi adının bərpa olunması, cümhuriyyətin ildönümlərinin qeyd olunmasına dair sərəncam və bir çox dövlət əhəmiyyətli digər sənədlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Həmin müsbət ənənə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi, cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi ehtiramla yad edilir və dövlətçilik təcrübəsi daim öyrənilir.

Beləliklə, tarixi təcrübə göstərdi ki, zamanında elə bir tarixi şəraitdə AXC-in tarixi Azərbaycan ərazisini özünə daxil etməklə, siyasi-hüquqi qüvvə qazanması və bütün dünyada özünü təsdiq etməsi XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın sovet sosialist imperiyasında daxil edilməsi zamanı istənilən halda müəyyən ərazilərə malik olan və siyasi-hüquqi cəhətdən tanınmış dövlət kimi daxil edilməsinə imkan yaratdı. Bunun tarixi, siyasi-hüquqi əhəmiyyəti də odur ki, 1991-ci ildə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan hələ XX əsrin əvvəllərində yaradılmış müstəqil demokratik respublikanın varisi olmaq şərəfini qazanmış oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin milli tariximizdə misilsiz rol oynamış və müasir tarixi dövrdə demokratik inkişaf istiqaməti ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasının önəmli tarixi istinad məqamı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında söylədiyi fikirlər bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlayacaqdır: "Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Biz bu varislik prinsipini şərəflə, sədaqətlə yerinə yetiririk və yetirəcəyik."